ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԱՋԱՐՅԱՆ ՄԵՐԻ ՏԻԳՐԱՆԻ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴՐՈՒՄ 1991-2016 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2019

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Մինասյան Է.Գ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ավագյան Ա.Գ.

պատմական գիտությունների թեկնածու
Անանյան Ա.Լ.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտ
հիմնադրամ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2019 թ. հունիսի 18-ին, ժամը 14[00]-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2019թ. մայիսի 7-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտքարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Հ.Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու

դատապարտման գործընթացը, դրանում շահագրգիռ երկրների հետապնդած բուն նպատակները, ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման պատմաիրավական հիմքերն ու անհրաժեշտությունը և դրանց համատեքստում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը՝ որպես ՀՀ առջև ծառացած լրջագույն մարտահրավերներ, եղել և մնում են հայ պատմագիտության հրատապ և կարևոր հիմնախնդիրներից:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անցկացված անկախության հանրաքվեի և դրան հաջորդած ամփոփիչ փաստաթղթերի արդյունքում կազմավորված նորանկախ ՀՀ-ը դառնալով միջազգային իրավունքի լիիրավ սուբյեկտ, ի տարբերություն խորհրդային ժամանակաշրջանի, բացառիկ հնարավորություն էր ստանում միջազգային հարթակներում պայքարելու ինչպես Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման, այնպես էլ դրա հետևանքների հաղթահարման համար: Ինքնին հասկանալի է, որ նման պայմաններում զգալիորեն բարդանալու էին հայ-թուրքական հարաբերությունները, առավել ևս, որ Թուրքիան որդեգրել էր ընդգծված հակահայկական դիրքորոշում՝ հանդես գալով պատմության ակնհայտ կեղծարարությամբ:

Մեր ատենախոսության արդիականությունը մեծապես պայմանավորված է հենց Թուրքիայի՝ ՀՀ-ի հետդիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցում որդեգրած նման դիրքորոշման և դրանից բխող ՀՀ ղեկավարության ձեռնարկած պատասխան քայլերի քննական վերլուծության ու դրանից անհրաժեշտ հետևություններ անելու հրամայականով:

Գաղտնիք չէ, որ հարևան Թուրքիան բոլոր հնարավոր հարթակներում սատարկանգնելով իր «եղբայր» Ադրբեջանին, հանդես է գալիս ղարաբաղյան հիմնախնդրի բացառապես Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության սահմաններում լուծման ջատագով, լիովին անտեսելով միջազգային իրավունքի մյուս հիմնարար սկզբունքը՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Միակողմանիորեն փակելով ՀՀ-ի հետ սահմանը և ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում առաջադրելով նախապայմաններ, այդ թվում և

դարաբաղյան հարցի սեփական պատկերացմամբ «արդարացի լուծման» նախապայմանը՝ Թուրքիան այդ կերպ փորձում է հասնել իր համար ցանկալի արդյունքի: Անշուշտ, այս հանգամանքով էլ է ևս զգալիորեն պայմանավորված նաև մեր կողմից ընտրված թեմայի արդիականությունը:

Բացի այդ, թեման արդիական է այնքանով, որքանով, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ ՀՀ իշխանությունների ձեռնարկած քայլերի քննական վերլուծությունը հնարավորություն կտա հնարավորինս ճիշտ կողմնորոշվել հայ-թուրքական հարաբերությունների հեռանկարի հարցում և ռեալ գնահատել հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման հարցում առկա հնարավոր ռիսկերն ու դրական կողմերը:

Ատենախոսության արդիականությունը զգալի չափով կայանում է նաև նրանում, որ այսօր աշխարհում ընթացող բազմաթիվ գործընթացներ որոշակի աղերսներ ունեն մեր կողմից ուսումնասիրության առարկա դարձած հիմնահարցի հետ:

Եվ, վերջապես, ատենախոսության արդիականությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ քննական վերլուծության ենթարկելով Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը և այդ համատեքստում ՀՀ ղեկավարության որդեգրած մոտեցումները 1991-2016 թթ.՝ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործում հնարավորինս ճիշտ մոտեցումներ ձևավորելու հարցում:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ:

Ատենախոսության մեջ նպատակ ենք դրել կոնկրետ փաստական նյութերի հիման վրա ներկայացնել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի ազդեցությունը հայ-թուրքական հարաբերությունների խնդրում 1991-2016թթ.:

Ելնելով նշված նպատակից, մեր առջև դրել ենք հետևյալ կոնկրետ խնդիրները.

- Որպես սկիզբ ընդունելով Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը վերլուծել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացը ժամանակի

աշխարհաքաղաքական զարգացումների համատեքստում՝ ցույց տալով տարբեր պետությունների հետապնդած նպատակներն այդ հարցում:

- Պարզաբանել ինչպես տնտեսական գործոնի, այնպես էլ արցախյան հիմնախնդրի ազդեցությունը հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում:
- Կոնկրետ փաստական նյութերի հիման վրա քննական վերլուծության ենթարկել ՀՀ առաջին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի մոտեցումները՝ կապված հայ-թուրքական հարաբերություններում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցի առաջնահերթության հետ:
- Վերհանել այն արմատական փոփոխությունները, որոնք կատարվեցին ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանի պաշտոնավարման տարիներին Թուրքիայի հանդեպ նենալ իքվերաբերմունքի հարցում:
- Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի՝ ՀՀ ղեկավարությանն ուղղված հայտնի գրության համատեքստում ներկայացնել թուրքական իշխանությունների նոր մոտեցումը Հայոց ցեղասպանության հարցում:
- Վերլուծել ՀՀ երրորդ նախագահ Ս. Սարգսյանի մոտեցումները հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում՝ ցույց տալով նախորդների հետ դրանց ընդհանրությունները ու տարբերությունները:
- Քննական-վերլուծական մոտեցմամբ շարադրել 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին ստորագրված ցյուրիխյան արձանագրությունների՝ Հայաստանի համար դրական և բացասական կողմերնու հնարավոր հետևանքները:
- Վերլուծել Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի նախաշեմին թուրքական իշխանությունների որդեգրած նոր մարտավարությունը Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության հարցում:
- Կատարել անհրաժեշտ հետևություններ և եզրակացություններ՝ ելնելով Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի կապակցությամբ ընդունված համահայկական հռչակագրի հայտնի դրույթներից:
- Պարզաբանել հայ-թուրքական հարաբերությունների կնքման ընթացակարգի

դադարեցման գործընթացը՝ կատարելով կոնկրետ հետևություններ:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ: Մեր կողմից ուսումնասիրության առարկա դարձած հիմնահարցը նշված ժամանակագրական սահմաններում մինչ օրս հայ պատմագիտության մեջ ամբողջական, համակարգված ուսումնասիրության չի ենթարկվել, թեպետ ատենախոսության այս կամայնչափովառնչվող առանձին հիմնահարցեր, այնուամենայնիվ, պատշաճ մակարդակով ուսումնասիրված են:

Ատենախոսության մեջ առաջին անգամ փորձ է արվել ընդգծված կերպով վերլուծել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի ազդեցությունը հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում: Բացի այդ մեր կողմից առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել թեմային ուղղակիորեն առնչվող զգալի թվով նոր արխիվային փաստաթղթեր, ինչպես նաև թուրքական ամսագրերում և թերթերում տեղ գտած նյութեր:

Որպես աշխատանքի գիտական նորույթ, ատենախոսության մեջ շեշտվել է այն փաստը,որ քննարկվող ժամանակահատվածում Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը միտված ՀՀ ղեկավարության ձեռնարկած քայլերի համատեքստում, մեր կարծիքով,պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել այն կարևոր հանգամանքին, թե որքանով էր Թուրքիան շահագրգիռ ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում, այն պարագայում, երբ Հայաստանը մեր տարածաշրջանում լուրջ դերակատարում չուներ: Ուստի, աշխատանքը շարադրելիս փորձել ենք շեշտը դնել հայ պատմագիտության մեջ բավարար չափով չուսումնասիրված հենց այդ հանգամանքի վրա:

Աշխատանքի վերջում արված առանձին եզրակացություններ ևս գիտական նորույթ են պարունակում:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հետազոտությունը գիտականից բացի ունի նաև գործնական-կիրառական նշանակություն: Ատենախոսության մեջ բերված փաստերը, դրանց հիման վրա կատարված եզրակացությունները կարող են նպաստել արդեն մեր օրերում այնպիսի արտաքին

քաղաքական առաջնահերթությունների մշակման հարցում, ինչպիսին, օրինակ, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարմանը միտված քայլերն են:

Ատենախոսության մեջ տեղ գտած եզրակացությունները կարող են օգտակար լինել նաև Արցախյան հարցի լուծման տարբերակների մշակման հարցում, քանզի գաղտնիք չէ, որ Թուրքիան Արցախյան հարցում ունի ընդգծված կողմնակալ վերաբերմունք:

Բացի այդ, ատենախոսությունում բարձրացված հիմնահարցերը կարող են օգտագործվել մասնագիտական կուրսերում տվյալ թեմայով հատուկ դասընթացներ կազմելիս: Ատենախոսությունում տեղ գտած հիմնադրույթներն ու եզրակացությունները կարող են օգտակար լինել ոչ միայն պատմաբաններին, քաղաքագետներին, այլև դիվանագիտական կորպուսի աշխատակիցներին: Եվ վերջապես, սույն ուսումնասիրությունը կարող է կիրառական կոնկրետ նշանակություն ունենալ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացում հաջողություններ գրանցելու, ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման, ինչպես նաև թուրքական ժխտողականության դեմ պայքարի հարցերում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ատենախոսությունը շարադրված է արխիվային փաստաթղթերի, գիտական հոդվածների, մենագրությունների հիման վրա կատարված պատմահամադրական, պատմահամեմատական, պատմաքննական մեթոդների կիրառմամբ: Պատմահամադրական մեթոդի կիրառմամբ ատենախոսության մեջ կատարվել է գիտական թեմային առնչվող աղբյուրների և տարբեր վերլուծական բնույթի նյութերի համակարգում, քննական վերլուծություն և վերջնական եզրահանգում, ինչն էլ հնարավորություն է տվել ատենախոսության մեջ քննարկված խնդիրները դիտարկել որպես մեկ ամբողջական համակարգ: Պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդների կիրառմամբ վերլուծել ենք ՀՀ իշխանությունների մոտեցումների փոփոխությունները ինչպես Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու, այնպես էլ այդ համատեքստում Հայոց ցեղասպանության

միջազգային ճանաչման անհրաժեշտության հարցում: Բացի այդ, լուսաբանվել և համապատասխան քննական վերլուծության են ենթարկվել հիմնահարցի վերաբերյալ առկա կարծիքները, մոտեցումներն ու դրանց վերլուծությունները:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ: Ատենախոսությունը ընդգրկում է գերազանցապես 1991-2016 թթ. ընկած ժամանակահատվածը: Ժամանակագրական նման շրջանակի ընտրությունը պատահական չէ,քանզի 1991 թվականին անկախության հռչակումով ՀՀ-ը դառնում է միջազգային իրավունքի լիիրավ սուբյեկտ և հնարավորություն ստանում միջազգային ատյաններում բարձրաձայնել ինչպես Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը, այնպես էլ լիարժեք բանակցություններ վարել թուրքական իշխանությունների հետ՝ երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցում: Բացի այդ, ընտրված ժամանակագրական շրջանակը հնարավորություն է ընձեռում առավել լայն ընդգրկումով ներկայացնել ինչպես Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը,այնպես էլ այն ազդեցությունը, որը ունենում էր այդ գործընթացը հայ-թուրքական հարաբերությունների խնդրում: Հիմնահարցն առավել ամբողջական և ամփոփ ներկայացնելու նպատակով ատենախոսության առաջին գլխում դուրս ենք եկել նշված ժամանակագրական շրջանակից: Նույն նկատառումով իրադարձությունների շարադրանքը հասցվել է մինչև 2018թվականը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քննարկել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորել Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնը:Ատենախոսության հիմնական դրույթներն իրենց արտացոլումն են գտել հեղինակի հրատարակած յոթ հոդվածներում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ և ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ: Ատենախոսության աղբյուրագիտական հենքը բազմազան է: Այն շարադրվել է արխիվային նյութերի, փաստաթղթերի ժողովածուների,հայերեն և օտար

լեզուներով մասնագիտական գրականության, մամուլի և համացանցի տարբեր կայքէջերում տեղգտած բազմաթիվ նյութերի հիմանվրա:

Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են Հայաստանի ազգային արխիվի, ՀՀ արտգործնախարարության պատմադիվանագիտական բաժնի և Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդերում պահվող համապատասխան փաստաթղթերն ու նյութերը, որոնց մի մասը առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Մի շարք սկզբնաղբյուրների օգտագործումն էլ անհնարին էր նրանց անհասանելիության պատճառով՝ պայմանավորված համապատասխան արխիվային նյութերի գաղտնիության ժամկետով:

Զգալի ուշադրություն ենք դարձրել քննարկվող ժամանակաշրջանին վերաբերող Ավագ Հարությունյանի, Լավրենտի Բարսեղյանի, Յուրի Բարսեղովի, Վիգեն Քոչարյանի կազմած փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներին[1]:

Դրանցում տեղգտած փաստաթղթերը վերաբերում են Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակի հետ կապված իրադարձություններին, ինչպես ԽՍՀՄ, այնպես էլ ՀԽՍՀ կուսակցական-պետական ղեկավարության Հայոց ցեղասպանության հարցում ունեցած դիրքորոշումներին, տարբեր պետությունների

---

[1] Տե՛ս Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը, (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազ. և խմբ.՝ Ա. Հարությունյան, Եր., 2005; Ավստրալիայի խորհրդարանական քննարկումները Հայոց ցեղասպանության մասին (1997-1999 թթ.), նյութերի ժողովածու, կազմող և խմբագիր Լ. Բարսեղյան, Եր., 2001, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987 թթ.), կազմող և առաջաբանի հեղինակ Լ. Բարսեղյան, Եր., 1999, Հայոց ցեղասպանություն. Աշխարհի տերությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում (նյութերի ժողովածու), կազմող, պատ. խմբ., հեղինակ Լ.Բարսեղյան, Եր., 2005; Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий, сост. и отв. редактор, автор предисловия и комментария д.и.н., профессор Ю. Г. Барсегов, т. 1, Москва, 2002, т. 2, ч. 1, Москва, 2003, т. 2, ч. 2, Москва, 2005; Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում, կազմող, Վ. Քոչարյան, Եր., 2014:

խորհրդարանների, միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների, նահանգային և ինքնակառավարման մարմինների կողմից Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման և դատապարտման բանաձևերի վերլուծությանը և այլն:

Անշուշտ, մեր կողմից չեն անտեսվել նաև այնպիսի կարևոր սկզբնաղբյուրներ, ինչպիսիք են միջազգային իրավական փաստաթղթերի ժողովածուները[2], որոնք հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել Հայոց ցեղասպանության խնդիրը ճանաչման գործընթացից իրավական դաշտ փոխադրելու հեռանկարների մասին:

Թեմայի ուսումնասիրման համար արժեքավոր են ինչպես Սփյուռքի, այնպես էլ հայաստանյան մամուլի էջերում տեղ գտած համապատասխան նյութերը: Մասնավորապես, թեմային առնչվող ընդարձակ հրապարակումներ են զետեղվել «Դրօշակ» (Աթենք), «Սովետական Հայաստան» (Երևան) ամսագրերում և «Ազատ օր» (Աթենք), «Ազդակ» (Պէյրութ), «Արարատ» (Բեյրութ), «Աշխարհ» (Փարիզ), «Յառաջ» (Փարիզ), «Հորիզոն» (Մոնրեալ), «Ավանգարդ» (Երևան), «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), «Հայրենիքի ձայն» (Երևան), «Հայաստանի Հանրապետություն» (Երևան), «Ազգ» (Երևան), «Երկիր» (Երևան), «Հայոց աշխարհ» (Երևան) թերթերում: Օգտագործել ենք նաև "Аргументы и факты" (Москва), "Независимая Газета" (Москва), "Республика Армения" (Ереван), "Известия" (Москва), "The New York Times" (USA) օտարալեզու մամուլի էջերից քաղված նյութերը:

Ինչ վերաբերում է թուրքական մամուլին[3], ապա խնդրո առարկա հիմնահարցին վերաբերող առաջին հոդվածները դրանց էջերում լույս են տեսել հենց **1965** թվականից սկսած: Դրանցում թուրք հեղինակները, հավատարիմ մնալով Թուրքիայի որդեգրած պաշտոնական դիրքորոշմանը, հենվելով պաշտոնական ստի և կեղծիքի վրա, խեղաթյուրելով պատմական

[2]Տե՛ս Права человека. Сборник международных договоров, Том 1, Часть 2, Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, 2002; The Applicability of the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to Events Which Occurred During the Early Twentieth Century, p. 17, https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Turkey-Armenian-Reconciliation-2002-English.pdf

[3]Տե՛ս «Cumhuriyet», Istanbul, 18 Mayis, 1965, 25 Şubat, 1995; «Hürriyet», Istanbul, 15 Kasim, 1991, 13 Nisan, 1991, 26 Eylül, 1992, 31 Ocak, 1993, 14 Şubat, 1998, 6 Eylül, 2008; «Milliyet», Istanbul, 15 Nisan, 2005, 29 Nisan, 2005.

փաստերն ու իրադարձությունները, Հայոց ցեղասպանության հարցում ընդգծված ժխտողական կեցվածքն ընդունում:

Ատենախոսությունը շարադրելիս որպես սկզբնաղբյուրներ օգտագործել ենք ժամանակի ՀՀ նախագահների հրապարակումներում[4] և համապատասխան կայքէջերում[5], ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության էլեկտրոնային կայքէջերում[6], ինչպես նաև ժամանակի այլ պետական գործիչների հրապարակումներում տեղ գտած համապատասխանությունները[7]:

Սկզբնաղբյուրների առումով մեզ համարզգալի հետաքրքրություն են ներկայացրել նաև թեմայի հետ անմիջականորեն առնչվող Թուրքիայի Հանրապետության պետական, քաղաքական ու կուսակցական գործիչների, ինչպես նաև առանձին թուրքուսումնասիրողների հայտարարություններն ու տեսակետները, որոնք տեղ են գտել ինչպես Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության կայքէջում[8], այնպես էլ նշված գործիչների աշխատություններում[9]:

---

[4]Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան Լ., Հայոց ցեղասպանությունը. Հայացք պետականության դիտակետից, Եր., 2015, նույնի՝ Ընտրանի: Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ, կազ.և խմբ.Ա.Բ.Սարգսյան, Եր., 2006:

[5]Տե՛ս ՀՀ նախագահի պաշտոնական վեբ հանգույց, http://m.president.am/hy/, նաև՝ ՀՀ 2-րդ նախագահ Ռ.Քոչարյանի ոչ պաշտոնական վեբ հանգույց, http://2rd.am/hy/Home

[6]Տե՛ս ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական վեբ հանգույց, https://www.mfa.am/hy/

[7]Տե՛ս Libaridian Gerard J., Modern Armenia: People, Nation, State, Chicago, Transaction Publishers, 2004; Թորոսյան Տ., Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության «Նոր ակտիվիզմի» երկրորդ փուլը, // «Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների», թիվ 1-2, Եր., 2010, էջ 3-14:

[8]Տե՛ս Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական վեբ հանգույց, http://www.mfa.gov.tr/default.en.mfa

[9]Տե՛ս Davutoğlu A., Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararasi Konumu, Istanbul: Küre Yayinlari, 2001, նույնի՝ Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, // «Insight Turkey», Vol. 10, No. 1, 2008, pp. 77-96, նույնի՝ Turkish-Armenian Relations: Is a "Just Memory" Possible ?, // «Turkish Policy Quarterly», Volume 13, Number 1-Spring 2014/ Historical Legacies in the Region: "What's Past is Prologue" ?, pp. 21-30; Гоксел Д., Кавказская политика Турции, // «Кавказское соседство: Турция и Южный Кавказ», Редактор Александр Искандарян, Ер., Институт Кавказа, 2008, сс. 15-29; Görgülü A., Turkey-Armenia relations: A Vicious Circle, TESAV Publications, Foreign Policy Analysis Series-8, Istanbul, November, 2008, նույնի՝ Турция и Южный Кавказ в 2010 г., // «КАВКАЗ-2010». Ежегодник Института Кавказа, Редактор Александр Искандарян, Ер., Институт Кавказа, 2012, сс. 140-154; Lütem Ö. E., Karabağ Sorunu, //

Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման նպատակով իրականացված երկկողմ բանակցությունների, դրանցում առկա հիմնախնդիրների և կողմերի սկզբունքային մոտեցումների, ինչպես նաև հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա ժամանակի քաղաքական զարգացումների համատեքստում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի ազդեցությանը վերաբերող հարցերն իրենց արտացոլումն են գտել ինչպես հայ[10], այնպես էլ օտարազգի[11] հեղինակների աշխատություններում:

Զգալի ուշադրություն ենք դարձրել նաև հայտնի թուրքագետներ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆրաստյանի, Հակոբ Չաքրյանի, ցեղասպանագետ Հայկ Դեմոյանի ուսումնասիրություններին[12], որոնցում, ի

«Ermeni sorunu temel bilgi ve belgeler», Ermeni Araştirmalari enstitüsü, ASAM, Avrasya bir vakfi Avrasya stratejik Araştirmalar merkezi yayinlari, Ankara, 2007, s. 265-294, նույնի՝ Olaylar ve Yorumlar, // Ermeni Araştirmalaryi Üç Aylik Tarih, Politika ve Uluslararasi ilişkiler Dergisi, Ermeni Araştirmalar enstitüsü, Avrasya bir vakfi Avrasya stratejik Araştirmalar merkezi, Ankara, Kiş 2004-Ilkbahar 2005, Sayi 16-17, s. 7-81.

[10]Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը, Եր., **1995;** Արշակյան Գ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում **1991-2001** թթ., Եր., **2009;** Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը հայ-թուրքական հարաբերություններում **1991-2004** թթ., Եր., **2006;** Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի պաշտպանական համակարգի արդիականացումը և անվտանգության ոլորտի բարեփոխումները, Եր., **2014;** Եղիազարյան Ա., Արշակյան Գ., Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, Եր., **2014;** Сваранц А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Академия гуманитарных исследований, Москва, 2002.

[11]Տե՛ս Киреев И., Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XXI века, Москва, 2001; Бзежинский З., Великая шахматная доска, Москва, 1999; Phillips D., Diplomatic History: The Turkey-Armenia Protocols, New York, Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, March 2012; Celac S., Emerson M., Tocci N., A Stability Pact for the Caucasus: A Consultative Document of the CEPS Task Force on the Caucasus, January 2000, Brussels, Centre for European Policy Studies (CEPS) Paperbacks, 2011; Karagueuzian S. H., Auron Y., A Perfect Injustice: Genocide and Theft of Armenian Wealth, New York, Transaction Publishers, 2009; Schrodt N., Modern Turkey and the Armenian Genocide: An Argument about the Meaning of the Past, Springer Cham Heidelberg New York Dordrecht London, Springer International Publishing Switzerland, 2014.

[12]Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., «Հնարավոր չէ **21**-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև...», Եր., **2003;** Չաքրյան Հ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Եր., **1998;** Демоян Г., Турция и Карабахский конфликт в конце XX - начала XXI веков: историко-сравнительный анализ, Авторское издание, Ер., 2006.

թիվս այլ հարցերի, անդրադարձ է կատարվել նաև հայ-թուրքական հարաբերություններին՝ գերազանցապես ղարաբաղյան հիմնախնդրի համատեքստում:

Լավրենտի Բարսեղյանի աշխատություններում[13] անդրադարձ է կատարվում տարբեր երկրներում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործընթացին:

Ատենախոսության հետ սերտորեն առնչվող այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են Թուրքիայի կողմից հետևողականորեն իրականացվող Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականության վերլուծությունը, Հայոց ցեղասպանության՝ որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործության իրավական խնդիրները, համաշխարհային քաղաքականության ազդեցիկ դերակատարների՝ Թուրքիայի հետ հարաբերություններն իրենց արտացոլումն են գտել Վահագն Դադրյանի, Վլադիմիր Վարդանյանի, Ծավարշ Թորիկեանի, Արմեն Մարուքյանի, Զավեն Մսըրլեանի, Բենիամին Պողոսյանի և այլոց աշխատություններում[14]: Դրանցից հարցերին

---

[13]Տե՛ս Բարսեղյան Ա. Լ., «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և թուրքական հակազդեցությունը», Եր., 2001, նույնի՝ Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915-2003 թթ.), Եր., 2004, նույնի՝ Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում, Եր., 2002:

[14]Տե՛ս Դադրյան Վ., Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական հիմնական փաստարկները. աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն, թարգմ. Լ. Թուխալյան, Եր., 2005; Վարդանյան Վ., Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և հետևանքների վերացման իրավական հիմնախնդիրները, Եր., 2017; Թորիկեան Ծ., Հայկական հարցը և միջազգային օրէնքը, Պէյրութ, 1976, նույնի՝ Toriguian S., The Armenian Question and International Law. La Verne, Ca: «ULV Press», 1988; Մարուքյան Ա., Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Եր., 2014, նույնի՝ Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը համաշխարհային քաղաքականության ազդեցիկ դերակատարների՝ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների համատեքստում, Եր., 2015; Մսըրլեան Զ., Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու արտաքին քաղաքականութիւնը

հնարավորինս ամբողջական և բազմակողմանի մոտեցումներով, ինչպես նաև նոր գնահատականներով շահեկանորեն առանձնանում են Ա. Մարուքյանի աշխատությունները:

Քննարկվող հիմնահարցի տեսանկյունից զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Աշոտ Մելքոնյանի աշխատությունը[15], որում հեղինակը կոնկրետ փաստական նյութերի հիման վրա կատարել է մի շարք արժեքավոր վերլուծություններ և դրանցից բխող եզրահանգումներ՝ կապված մասնավորապես «հայրենազրկում»հասկացության հետ:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակներում առանձին ուսումնասիրողներ[16] անդրադարձել են հասարակական տարբեր կառույցների մակարդակով տեղի ունեցած հայ-թուրքական շփումներին:

Ինքնին հասկանալի է, որ ատենախոսությունը շարադրելիս չէինք կարող ուշադրություն չդարձնել նաև թուրք հեղինակների ուսումնասիրություններին: Թուրքիայի արտաքին քաղաքական կուրսի, աշխարհաքաղաքական գերակայությունների փոփոխության, «զրո խնդիր հարևանների հետ» քաղաքականության հետ կապված հարցերը վերլուծելիս անդրադարձել ենք թուրք հետազոտողներ Օմեր Քոջամանի, Բասքըն Օրանի, Ունալ Չևիքյոզի, Քամեր Քասըմի, Միտատ Չելիքպալանի աշխատություններին[17]:

եւ Հայկական հարցը (1900-2009), Պէյրութ, 2010; Պողոսյան Բ., Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները և ԱՄՆ-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը 1991-2007 թթ., Եր., 2011; Հակոբյան Հ., Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Եր., 2002; Արաբյան Ի., Ցեղասպանությունը և դրա պատժելիությունը, Եր., 1996:

[15]Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ցեղասպանություն և հայրենազրկում. ճանաչումից՝ հատուցում, (հոդվածներ և հարցազրույցներ), Եր., 2015:

[16]Տե՛ս Անանյան Ա., Հայ-թուրքական երկխոսության նոր փորձ (Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության մասին), Եր., 2003; Philips D., Unsilencing the Past: Track-Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation, New York and Oxford: Berghahn books, 2005.

[17]Տե՛ս Коджаман О., Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, Москва, 2004; Oran B., The Turkish Approach to Transcaucasia and Central Asia, in Ole Hoiris and Sefa Martin Yürükel, (ed.), Contrasts and solutions in the Caucasus, Aarhus: Aarhus University Press, 1998, pp. 455-467; Çeviköz Ü., Uluslararasi İlişkileri yeni dengel, Ermenistan Özel Sayisi, //

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների հարստությամբ աչքի է ընկնում Մուսա Գասիմլիի[18] ուսումնասիրությունը, որտեղ հեղինակը գերազանցապես ԽՍՀՄ արտգործնախարարության արխիվում պահվող բազմաթիվ փաստաթղթերի հիման վրա ներկայացնում է ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները 1960-1970-ական թթ.: Այստեղ ցանկանում ենք շեշտել այն հանգամանքը, որ հեղինակի՝ ազգությամբ ադրբեջանցի լինելու հանգամանքը խանգարել է նրան օբյեկտիվ գտնվել ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունների հատկապես այն մասում, որտեղ արծարծվում է Հայոց ցեղասպանության խնդիրը:

Տարբեր հեղինակավոր ամսագրերում լույս տեսած հայ[19] և օտար[20] հեղինակների գիտական

«TESEV», Agustos, 2001, s. 10-14; Kasim K., Uluslararasi Ilişkiler Byuntula Ermeni Sorunu: Bilim ve Aklin Aydinliğinda Eğitim Dergisi, // NISAN 2003, YIL, 4, SAYI: 38; Çelikpala M., Turkey as a Regional Power and the Caucasus, // «Insight Turkey», Vol. 9, No. 2, 2007, pp. 25-30, նույնի՝ From a failed state to a weak one ? Georgia and Turkish-Georgian relations, // «Turkish yearbook of international relations», Vol. 36, 2005, pp. 159-199.

[18]Տե՛ս Гасымлы М., СССР-Турция: от нормализации отношений до новой холодной войны (1960-1979 гг.), // АНО ИИЦ, Москва, «Инсан», 2008.

[19]Տե՛ս Արշակյան Գ., Թուրք-հայկական հարաբերությունները Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում 1995-2001 թթ., // «Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների», թիվ 2, Եր., 2016, էջ 12-26, նույնի՝ Թուրք-հայկական հարաբերությունները Հարավային Կովկասում ստեղծված նոր իրավիճակի պայմաններում, // «Հայագիտության հարցեր», թիվ 2 (8), Եր., 2016, էջ 3-21; Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանությունը հայ-թուրքական երկխոսության հարցի համատեքստում, // «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», թիվ 9, Եր., 2004, էջ 3-27; Չաքրյան Հ., «Եթե թուրքերը ցեղասպանությունը ճանաչեն, միևնույն է, հայերը չեն հրաժարվի պահանջատիրությունից», // Հայոց ցեղասպանությունը, ցեղասպանության թուրքական ժխտողականությունը, կեղծարարությունն ու հայատյացության դրսևորումները, հոդվածների ժողովածու, Պրակ Ա, Եր., 2017, էջ 103-104, նույնի՝ «Խղճի տեր ոչ մի հայ չի կարող ժխտել թուրքերի կրած տառապանքը», // «Հայոց ցեղասպանությունը, ցեղասպանության թուրքական ժխտողականությունը, կեղծարարությունն ու հայատյացության դրսևորումները», հոդվածների ժողովածու, Պրակ Բ, Եր., 2017, էջ 223-225; Մարուքյան Ա., «Հայոց ցեղասպանության ժխտման ու նենգափոխման թուրքական «հայեցակարգի» հիմնական բաղադրիչները», // «Պատմա-բանասիրական

հոդվածներում ևս առկա են մեր ատենախոսության հետ այս կամ այն չափով առնչվող հարցադրումներ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, եզրակացություններից ու օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից: Ընդհանուր ծավալը կազմում է համակարգչային 219 էջ:

Ներածությունում հիմնավորված է ատենախոսության թեմայի արդիականությունը, ներկայացված են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, գիտական նորույթը, մեթոդաբանական հիմքը, կիրառական նշանակությունը, ժամանակագրական շրջանակը, աղբյուրագիտական հենքը և հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը:

Առաջին գլուխը՝ **«ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԵՎ ԱՅԼ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՎՐԱ 1991-1998 ԹԹ.»,** բաղկացած է երկու ենթագլխից:

հանդես», թիվ 1, Եր., 2015, էջ 24-35; Մանուկյան Տ., Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության վերաբերյալ քննարկումները Թուրքիայի խորհրդարանում 2005 թ., // «Ժամանակակից Եվրասիա», Թուրքիա. Արտաքին քաղաքականության հարցեր, Ռ. Սաֆրաստյանի խմբ., հատոր V (2), Եր., 2016, էջ 82-91; Պապյան Ա., Հայ-թուրքական արձանագրությունների վերլուծություն (ելույթ ՀՀ Ազգային ժողովի լսումների ժամանակ), // «Հայրենատիրություն: Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր», հոդվածների ժողովածու, Եր., 2012, Մաս 2, էջ 198-203; Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման արդի փուլի առանձնահատկությունները. Դատապարտում և հատուցում, // «Հայոց ցեղասպանություն-100 ճանաչումից՝ հատուցում», Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2016, էջ 37-61 և այլն:

***Թեմայի առնչվող հոդվածների ամբողջական ցանկը տե՛ս ատենախոսության ներածությանմեջ:**

[20] Տե՛ս Куртов А. А., Халмухамедов А. М., Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество ? “Армения: Проблемы независимого развития”, Москва, 1998; Grigoriadis I., The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy, // «ELIAMER», Working Paper, No. 8. 04. 2010, pp. 1-12; Murinson A., Turkish Foreign Policy in the Twenty-First Century, The Begin-Sadat Center for Strategic Studies Bar-Ilan University, // «Mideast Security and Policy Studies», No. 97, September 2012, pp. 1-31.

Առաջին ենթագլխում՝ **«Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը ժամանակի քաղաքական զարգացումների համատեքստում»,** պայմանավորված խնդրո առարկա հիմնահարցի առավել ամբողջական ներկայացման անհրաժեշտությամբ և որպես իրադարձությունների զարգացման սկիզբ ընդունելով Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը, փորձ է արվել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը դիտարկել ժամանակի քաղաքական զարգացումների համատեքստում, չանտեսելով նաև Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես ընդունած և դատապարտած երկրների հետապնդած արտաքին քաղաքական շահերի վերլուծությունը՝ նմանատիպ հանցագործությունները կանխարգելելու և մարդասիրական նպատակներից զատ:

Նշվել է, որ չնայած երկրում իշխող վարչահրամայական համակարգին, 1965 թվականին ՀԽՍՀ ղեկավարությանն այնուամենայնիվ հաջողվել է զգալի ջանքերի արդյունքում Մոսկվայից Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը պետականորեն նշելու թույլտվություն ստանալ: Ինչ վերաբերում է հենց ԽՍՀՄ ղեկավարությանը, ապա այն ժամանակի քաղաքական զարգացումների համատեքստում պաշտոնապես չճանաչելով Հայոց ցեղասպանությունը և հայտարարելով,որ ԽՍՀՄ-ը տարածքային պահանջներ չունի Թուրքիայի նկատմամբ ու դրահետմիասին այնուամենայնիվ թույլատրելով ՀԽՍՀ-ին պետականորեն հարգել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը, նպատակ էր հետապնդում մի կողմից Թուրքիային դուրս բերել ՆԱՏՕ-ի կազմից և ներքաշել իր ազդեցության ոլորտը, մյուս կողմից՝ սիրաշահելով աշխարհասփյուռ հայությանը հանձինս նրանց հուսալի հենարան ունենալ ինչպես ԱՄՆ-ում, այնպես էլ Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի երկրներում:

Նման պարագայում շեշտվել է այն հանգամանքը, որ ինչպես նախքան ՀՀ անկախությունը, երբ ՀԽՍՀ-ն, գտնվելով ԽՍՀՄ կազմում,ի զորու չէր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը բարձրացնել միջազգային ատյաններում, այնպես էլ անկախության հռչակումից հետո Հայոց ցեղասպանության

միջազգային ճանաչման համար մղվող պայքարի ողջ ծանրությունը ընկած էր գերազանցապես հենց սփյուռքահայության ուսերին, փաստորը, բնականաբար չէր կարող վրիպել Թուրքիայի կառավարող շրջանակների ուշադրությունից:

Ուստի, որքան էլ ժամանակի քաղաքական զարգացումների և դրանցով պայմանավորված տարբեր պետությունների արտաքին քաղաքական շահերի համատեքստում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը գերազանցապես դեկլարատիվ բնույթ էր կրում և օրենքի ուժ չունեցող բանաձևերից ու հայտարարություններից այն կողմ չէր անցնում, այնուամենայնիվ ստիպում էր Թուրքիային պատասխան քայլերի դիմել: Ծարունակելով հավատարիմ մնալ Հայոց ցեղասպանության հարցում իրենց որդեգրած ժխտողական քաղաքականությանը, թուրքական իշխանությունները չնչին մարտավարական փոփոխություններով հանդերձ զգալի ջանքեր էին գործադրում հակազդելու Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին, հանգամանք, որն անշուշտ, չէր կարող իր ազդեցությունը չթողնել ՀՀ-ի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունները կարգավորելուն միտված երկկողմ բանակցություններում:

Երկրորդ ենթագլխում՝ **«Հայ-թուրքական հարաբերությունների հաստատման գործընթացը և դրա վրա ազդող գործոնները»,** փորձ է արվել վերլուծել ինչպես ՀՀ իշխանությունների գործադրած ջանքերը, այնպես էլ թուրքական կողմի պատասխան քայլերը երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ՝ մեծապես կարևորելով նաև տարբեր գործոնների ազդեցությունն այդ հարաբերությունների կարգավորման խնդրում:

Նշվել է, որ ՀՀ ղեկավարությունը քննարկվող ժամանակաշրջանում հանուն Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման պատրաստ էր զգալի զիջումների՝ հրաժարում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը սատարելուց, նահանջ ազգային գաղափարախոսության հիմնադրույթներից և, անգամ, գաղտնի բանակցություններ

պանթուրքիստական ուղղվածության տարբեր խմբավորումների ներկայացուցիչների հետ: Բացի այդ կարծում ենք, ժամանակի ՀՀ ղեկավարությունը պատշաճ ուշադրություն չէր դարձնում այն հանգամանքին, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը զգալի չափով պայմանավորված էր նաև մեր տարածաշրջանում իրենց սեփական շահերն հետապնդող ԱՄՆ-ի, եվրոպական երկրների և Ռուսաստանի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում որդեգրած մոտեցումներից:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա որոշակի ազդեցություն ունեցող գործոնների առումով կարևորվել է այն հանգամանքը, որ Թուրքիան հենց սկզբից էլ որդեգրելով ընդգծված ադրբեջանամետ դիրքորոշում ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցում, ԼՂ հիմնահարցը դիտարկում է որպես կարևոր քաղաքական գործոն հայ-թուրքական հարաբերություններում: Նման պարագայում էլ Թուրքիան սկսում է Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը ՀՀ-ի կողմից հարգելու պահանջը դիտարկել որպես կարևոր նախապայման՝ ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում: Ուստի, ամենևին էլ պատահական չէր, որ Թուրքիայի մոտեցումները ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում մեծապես պայմանավորված էին նաև ԼՂ-ում հայկական զինված ուժերի ձեռքբերումներից, քանզի որքան ակնառու էին այդ հաջողությունները, այնքան ավելի էր կոշտանում Թուրքիայի դիրքորոշումը ՀՀ-ի նկատմամբ: Ուստի, կարծում ենք սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Թուրքիայի նման մոտեցումը ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում լուրջ սպառնալիք էր մեր ազգային անվտանգությանը:

Այնուհետև, վերլուծելով հայ-թուրքական հարաբերություններում երկուստեք հետաքրքրություն ներկայացնող տնտեսական գործոնի ազդեցությունը, շեշտվել է այն հանգամանքը, որ որքան էլ ՀՀ-ի հետ տնտեսական շփումների զարգացումը ձեռնատու էր Թուրքիային, այդուհանդերձ, Հայաստանն իր տնտեսական զարգացման մակարդակով Թուրքիայի համար լուրջ հետաքրքրություն

չէր ներկայացնում և հայ-թուրքական շփումներում նկատվող որոշակի աշխուժացումը, մեզ բավարար հիմք չի տալիս բնութագրել այն որպես լուրջ բեկում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում: Ուստի, ամենևին էլ պատահական չէր, որ հայ-թուրքական տնտեսական փոխհամագործակցության որոշակի հեռանկարով թուրքական կողմը փորձում էր ՀՀ ղեկավարության մոտ հայ-թուրքական հարաբերություններում որոշակի առաջընթացի պատրանք ստեղծել և դրանով իսկ շահագրգռել ՀՀ ղեկավարությանը՝ համոզելու Սփյուռքին ևս հետ կանգնելու Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հետամուտ լինելուց: Այս հանգամանքն, անշուշտ, վկայում է նաև Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա ունեցած ազդեցության մասին:

Տնտեսական գործոնի առումով կարևորվել է նաև այն հանգամանքը, որ ժամանակի ՀՀ ղեկավարությունը պատշաճ վերլուծության չենթարկելով թուրքական կողմի երկու երկրների միջև տնտեսական շփումները ակտիվացնելու նախաձեռնությունները, չէր էլ նկատում, որ դրանցում, փաստորեն, մեկտեղվում էին տնտեսական գործոնն ու ղարաբաղյան հիմնահարցի լուծման Թուրքիայի տարբերակը: Մինչդեռ, Թուրքիան իր կողմից առաջադրած նախապայմաններով փորձում էր ՀՀ-ին դարձնել իր կամակատարը և նրա միջոցով իր սեփական կամքը թելադրել նաև սփյուռքահայությանը:

Երկրորդ գլուխը՝ **«ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1998-2008 ԹԹ.»,** բաղկացած է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ **«Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը որպես ՀՀ արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություն 1998-2004 թթ.»,** վերլուծվում են ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանի պաշտոնավարման տարիներին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և այդ համատեքստում Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցում

ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ նկատվող նորմոտեցումները:

Այսպես,Ռ.Քոչարյանը,ի տարբերություն իր նախորդի՝ Թուրքիայի հետ հարաբերություններում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը համարում է առաջնահերթություն, սակայն դրա հետ մեկտեղ այդ հարցը չի դիտարկվում որպես նախապայման՝ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները կարգավորելու գործում: Ավելին, ըստ Ռ. Քոչարյանի, անգամ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման փաստը չի ունենալու իրավական հետևանքներ:

Կարծում ենք, որ ՀՀ երկրորդ նախագահի նման դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և այդ համատեքստում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում իրատեսական չէր և լիներ հակասություններով, քանզի այդպես էլ անհասկանալի էր մնում այն հարցի պատասխանը, թե ի վերջո ի՞նչ նպատակ էր հետապնդելու Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հետամուտ լինելը:

Այնուհետև, անդրադարձ կատարելով հասարակական կառույցների մակարդակով հայ-թուրքական շփումներին, նշվել է, որ նման կառույցների գործունեությունն ի սկզբանե դատապարտված էր ձախողման՝ կողմերի ծայրահեղ հակադիր հայացքների պատճառով: Ժամանակի ՀՀ ղեկավարությունը, տեղյակ լինելով նման շփումներին, այնուամենայնիվ, պատշաճ վերլուծության չէր ենթարկել դրանց հնարավոր դրական և բացասական հետևանքները ինչպես ՀՀ-ի, այնպես էլ Սփյուռքի համար և չուներ հստակ դիրքորոշում այդ հարցում:

Մինչդեռ, իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց է տվել, որ Թուրքիան, շահարկելով նման շփումների առկայությունը, փորձել է Հայոց ցեղասպանության հարցը քաղաքական հարթությունից տեղափոխել գիտական և հասարակական քննարկումների ոլորտ՝ հերթական անգամ նպատակ ունենալով այդ կերպ հնարավորինս կասեցնել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը:

Մեծ հաշվով, նույն նպատակն էր հետապնդում նաև Թուրքիայի ղեկավարության

կողմից առաջ քաշված «զրո խնդիր հարևանների հետ» կարգախոսը, որը, չնայած ձեռնարկած կոնկրետ քայլերին, այդպես էլ չի հանգեցնում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանը: Ուստի, ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների հարցում թուրքական ղեկավարության որդեգրած քաղաքականության մեջ երբեմն առկայծող դրական միտումները կարելի է բացատրել Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական զանազան շահախնդրություններով և, մասնավորապես, Եվրամիության անդամակցելու խնդրով:

***Երկրորդ ենթագլխում՝* «Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացն ու դրա շուրջ հայ-թուրքական հասարակական-քաղաքական քննարկումները 2005-2008 թթ.»,** ուշադրություն է դարձվել այն փաստին, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի հետագա ծավալումը զգալի անհանգստություն է առաջացնում Թուրքիայում իշխանության եկած «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության շարքերում, որը շարունակում էր Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ պայքարը դիտարկել որպես Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություն:

Նման պայմաններում Թուրքիայում անցկացված խորհրդարանական լսումների արդյունքում որոշվում է որպես Թուրքիայի կողմից «բարի կամքի դրսևորման վերջին փորձ»՝ պաշտոնական մակարդակով Հայաստանին ներկայացնել Հայոց ցեղասպանության փաստն ուսումնասիրող պատմաբանների համատեղ հանձնախումբ ստեղծելու առաջարկ, որն իր արտացոլումն է գտել 2005 թ. ապրիլի 13-ին Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի՝ ՀՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանին ուղղված պաշտոնական գրության մեջ: Նշված գրությունը քննարկելու նպատակով ՀՀ Ազգային ժողովի Արտաքին հարաբերությունների մշտական հանձնաժողովում անցկացված լսումների ընթացքում, գերիշխող է դառնում այն տեսակետը, որ Թուրքիայի նման առաջարկին լուրջ վերաբերվել չի կարելի, քանզի դրանով Թուրքիան հերթական անգամ նպատակ էր հետապնդում շեղել համաշխարհային հանրության ուշադրությունը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման

գործընթացից և ցույց տալ աշխարհին, թե Թուրքիան, որպես «բարի կամքի» դրսևորում, շարունակում է ջանքերը ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում:

Բացի այդ, կարևորվել է նաև այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի նման առաջարկն ընդունելը կնշանակեր կասկածի տակ դնել տարբեր երկրների օրենսդիր մարմինների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունված բանաձևերը, որոնցում հստակ ընդունվում և դատապարտվում էր Հայոց ցեղասպանության փաստը:

Երրորդ գլուխը՝ **«ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԵՎ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՆՈՐ ՓՈՐՁԸ 2009-2016 ԹԹ.»,** կազմված է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ **«Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի արծարծումները 2009 թվականի ցյուրիխյան արձանագրությունների համատեքստում»,** նշվել է, որ ՀՀ երրորդ նախագահ Ս. Սարգսյանի դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցում էապես չէր տարբերվում իր նախորդի մոտեցումներից: Դրա հետ միասին, Ս. Սարգսյանը հայ-թուրքական հարաբերությունները փակուղուց հանելու նպատակով հանդես է գալիս նոր նախաձեռնությամբ՝ «Ֆուտբոլային դիվանագիտությամբ», որը չնայած ձեռնարկած քայլերին, ցանկալի արդյունքի չի հանգեցնում:

Այնուհետև, կոնկրետ փաստերի հիման վրա, փորձ է արվել ցույց տալ, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում ՀՀ երրորդ նախագահի ոչ բոլոր գործողություններն ու հայտարարություններն էին իրատեսական, հանգամանք, որը մեծապես պայմանավորված էր ժամանակի քաղաքական զարգացումների հետևանքով ստեղծված իրավիճակի ոչ բազմակողմանի վերլուծությամբ:

Ինչ վերաբերում է թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած քայլերին, ապա վերջիններս շարունակում էին կոչ անել ՀՀ-ին ձերբազատվել հայ-թուրքական

հարաբերություններում Սփյուռքի ազդեցությունից՝ նպատակ ունենալով պառակտել ՀՀ և Սփյուռքի ուժերը,քանզի նրանց համոզմամբ հենց Սփյուռքն էր Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հիմնական նախաձեռնողն ու պայքարի առաջամարտիկը:Ավելին,երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուն ուղղված ՀՀ իշխանությունների գործադրած ջանքերին հակառակ, թուրքական կողմը շարունակում էր բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքարել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի դեմ և,դրա հետ միասին,Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում առաջադրել նախապայմաններ:

Կոնկրետ փաստերով ապացուցվել է, որ անգամ 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին ցյուրիխյան հայտնի արձանագրությունների ստորագրումն ի զորու չի լինում ստիպելու Թուրքիային կատարել իր կողմից ստանձնած պարտավորությունները և հրաժարվել Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցում նախապայմաններ առաջադրելուց:

Վերլուծելով ցյուրիխյան արձանագրությունների բովանդակությունը նշվել է, որ այն իր ամբողջության մեջ չէր բխում համայն հայության կենսական շահերից, քանզի արձանագրություններում առկա առանձին դրույթներ և,հատկապես սահմանների փոխադարձ ճանաչման դրույթը, մեծ հաշվով անիմաստ էր դարձնում ինչպես Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին հետամուտ լինելը, այնպես էլ հետագայում դրա հետևանքների հաղթահարմանն ուղղվելիք քայլերը:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել նաև այն փաստին, որ քննարկվող ժամանակահատվածում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացում նկատվում է նաև նոր երևույթ՝ առանձին եվրոպական երկրներ ընդունում են ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքներ, որոնց մի մասի անկատար լինելու հանգամանքն իր ազդեցությունն է թողնում դրանց հետագա ճակատագրի վրա:

Ամփոփելով հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ուղղված Ս. Սարգսյանի գործադրած ջանքերի արդյունքները, շեշտվել է, որ դրանք ևս, իր նախորդների նման, չեն հանգեցրել երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը, մինչդեռ Թուրքիան,փաստորեն,կրկին հնարավորություն ստացավ աշխարհին ցույց տալ ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու իր «բուռնձգտումը»:

Երկրորդ ենթագլխում՝ **«Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակն ու ճանաչման հետագա ընթացքը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում»,** հատուկ ուշադրություն է դարձվել այն հանգամանքին, որ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի նախաշեմին, պաշտոնական Թուրքիան չհրաժարվելով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում իր որդեգրած ժխտողական դիրքորոշումից, այնուամենայնիվ, որոշակի փոփոխություններ է կիրառում այդ հարցում իր ռազմավարության մեջ: Նման փոփոխությունների իմաստը հանգում էր Էրդողանի և Դավութօղլուի կողմից առաջքաշած «համատեղ վշտի» և «արդար հիշողության» թեզերին: Ընդգծվել է, որ թուրքական ժխտողականության նման նոր դրսևորումը պակաս վտանգավոր չէր,քանի որ դրանով փորձ էր արվում հավասարության նշան դնել «դահճի» և «զոհի»միջև:

Այնուհետև նշվել է, որ Թուրքիայի նման մոտեցումը շոշափելի արդյունք չի տվել,քանի որ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի համատեքստում շարունակվում էր աշխարհի տարբեր երկրների և միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման և դատապարտման գործընթացը:

Չի անտեսվել նաև այն փաստը, որ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի հռչակագրի ընդունումից հետո, հայ իրականության մեջ որպես ՀՀ արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններ առաջ են քաշվում Ցեղասպանությունը ճանաչման դաշտից բացի, իրավական դաշտ փոխադրելու և միջազգային իրավունքը նոր հայրենազրկում «պատրիոցիդ» իրավական ձևակերպումով բարելավելու

խնդիրը: Դրա հետ կապված շեշտվել է, որ նման գաղափարի իրագործումը ողջունելի լինելով հանդերձ պահանջելու է վիթխարի ջանք ու եռանդ: Բացի այդ, կարևորվել է նաև այն գաղափարը, որ նշված դրույթների կենսագործման հնարավորությունը շատավելի կմեծանա,եթե Հայաստանը դառնա տարածաշրջանի ազդեցիկ «խաղացողներից» մեկը՝ թելադրելով խաղի սեփական կանոնները: Ինչ վերաբերում է երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ՀՀ իշխանությունների հետագա ջանքերին, ապա ինքնին հասկանալի է,որ հնարավոր չէր անվերջ հանդուրժել Թուրքիայի ապակառուցողական մոտեցումն այդ հարցում և միանգամայն տրամաբանական էր,որ արդեն 2017թ.սեպտեմբերի 20-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 72-րդ նստաշրջանի ամբիոնից ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի ելույթը դարձավ առաջին քայլը ՀՀ-ի կողմից ցյուրիխյան արձանագրությունների չեղարկման ճանապարհին, գործընթաց, որն իր տրամաբանական ավարտին հասավ 2018 թ. մարտի 1-ին՝ ՀՀ նախագահի «Հայ-թուրքական հարաբերությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցնելու վերաբերյալ»հրամանագրով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ, ամփոփելով ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու եզրահանգումները,նշվել է,որ.

1. Խորհրդային իրականության պայմաններում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար մղվող պայքարն իրականացվում էր գերազանցապես սփյուռքահայության կողմից, քանզի ԽՍՀՄ-ը պաշտոնապես չճանաչելով Հայոց ցեղասպանությունը, Պոտսդամի հայտնի կոնֆերանսից հետո նպատակ էր հետապնդում այդ կերպ հնարավորինս չսրել Թուրքիայի հետ հարաբերությունները՝ վերջինիս ՆԱՏՕ-ի կազմից դուրս բերելու և իր ազդեցության ոլորտը ներքաշելու նպատակով:

2. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը նմանատիպ հանցագործությունները կանխարգելելու և մարդասիրական նպատակներից բացի, պետք է դիտարկել նաև ժամանակի քաղաքական զարգացումների համատեքստում Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես ճանաչած և

դատապարտած պետությունների արտաքին քաղաքական շահերի տեսանկյունից:

3. Անկախության հռչակումից հետո ՀՀ ղեկավարությունը՝ ի դեմս ՀՀ առաջին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, պատրաստ էր բազմաթիվ զիջումների՝ (իրաժարում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հետամուտ լինելուց,որոշակի նահանջ ազգային գաղափարախոսության հիմնադրույթներից և նույնիսկ գաղտնի հանդիպումներ պանթուրքիստական ուղղվածության գաղտնի կազմակերպությունների ղեկավարների հետ) հանուն Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման:

4. Անկախության առաջին տարիներին ՀՀ ղեկավարությունը Թուրքիայի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում առաջնորդվում էր այն թյուր պատկերացմամբ,թե իբր Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջից հրաժարումը երաշխիքներ էր ստեղծելու ՀՀ անվտանգության համար:

5. ՀՀ անկախության հռչակումից հետո մեր տարածաշրջանում քաղաքական զարգացումների համատեքստում Հայաստան-Թուրքիա երկկողմ հարաբերությունները հարկ է դիտարկել, ոչ միայն որպես երկու երկրների միջև հարաբերություններ, այլև մեր տարածաշրջանում իրենց սեփական շահերը հետապնդող ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների հետաքրքրությունների ոլորտում, հանգամանք, որը չէր կարող ազդեցություն չունենալ ինչպես Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի,այնպես էլ հայ-թուրքական տարբեր մակարդակներով շփումների վրա:

6. ՀՀ ղեկավարությունը բավարարություն չէր դարձնում այն հարցին,թե, օրինակ, ինչով պետք է շահագրգռված լիներ Թուրքիան ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում, այն դեպքում, երբ Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելը հասկացնել էր տալիս,որ Հայաստանն իր տնտեսական զարգացվածության մակարդակով Թուրքիայի համար մեր տարածաշրջանում լուրջ հետաքրքրություն չի ներկայացնում:

7. Երկու երկրների համար զգալի կարևորություն ներկայացնող տնտեսական

ոլորտում հայ-թուրքական շփումները իրականացվում էին գերազանցապես երկու երկրները ներկայացնող հասարակական կառույցների և, մասնավորապես, ԹՀԳԶԿ-ի մակարդակով և չնայած, որ այդ կառույցը որոշակի ձեռքբերումներ է արձանագրել, այնուամենայնիվ, այդ հանգամանքն ի զորու չէր լուրջ բեկում մտցնել երկու պետությունների հարաբերությունների կարգավորման հարցում:

8. Թուրքիան տարածաշրջանում իր քաղաքական ակտիվությունը պահպանելու նպատակով հայ-թուրքական տնտեսական անհաջող համագործակցության հեռանկարով փորձում էր գայթակղել և երկխոսության հույսեր ներշնչել ՀՀ-ին՝ դիտարկելով դա ոչ միայն առկա տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում սեփական տնտեսությունը փոքր ինչ շտկելու, այլև համաշխարհային հանրության մոտ հայ-թուրքական երկխոսության շարունակության պատրանք ստեղծելու և մարդասեր երևալու միջոց:

9. Տնտեսական գործոնից բացի հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման վրա մեծ ազդեցություն էր թողնում նաև ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, քանի որ Թուրքիան որպես ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման նախապայման հանդես է գալիս Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը հարգելու պահանջով և ամենևին էլ պատահական չէր, որ ԼՂ-ում հայկական զինված ուժերի հաջողություններին զուգընթաց Թուրքիան ավելի էր կոշտացնում իր դիրքորոշումը ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում:

10. ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանի պաշտոնավարման տարիներին Թուրքիայի նկատմամբ ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը որոշակի փոփոխություններ է կրում՝ կապված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման առաջնահերթության և, դրա հետ միասին, այդ հանգամանքը Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում որպես նախապայման չդիտարկելու փաստի հետ:

11. Ռ. Քոչարյանի տեսլականը Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման հարցում այնքան էլ հստակ չէր, քանզի այդպես

էլ պարզ չէր դառնում, որ եթե Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը վերջինիս համար չի ունենալու որևէ իրավական հետևանք, ավելին՝ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը չի դիտարկվելու որպես նախապայման հայ-թուրքական հարաբերություններում,ապա այդ դեպքում ինչ նպատակ է հետապնդում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը պետականորեն հետամուտ լինելը:

12. Քննադատության չի դիմանում այն տեսակետը, թե ՀՀ նախագահի կողմից Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին պետականորեն հետամուտ լինելու առաջնահերթությունը նպատակ էր հետապնդում այդ կերպ ոգևորել Սփյուռքին և վերջինիս կողմից ՀՀ-ում ներդրումները բազմապատկելու ճանապարհով հաղթահարել երկրի տնտեսական դժվարությունները, քանզի դա բավարար չէր կարող լինել շահագրգռելու Սփյուռքին ՀՀ-ում ներդրումներ կատարելու գործում այն պարզ պատճառով, որ դրա համար, առաջին հերթին անհրաժեշտ էր բարելավել ՀՀ ներդրումային դաշտը և զարգացնել տնտեսությունը:

13. Հասարակական կազմակերպությունների մակարդակով իրականացվող հայ-թուրքական շփումների վերաբերյալ ՀՀ ղեկավարությունը փաստորեն չուներ հստակ դիրքորոշում և պատշաճ վերլուծության չէր ենթարկել Հայաստանի համար դրանց հնարավոր դրական և բացասական հետևանքները,ինչն էլ Թուրքիային հնարավորություն էր տալիս վիճարկելու Հայոց ցեղասպանության փաստը՝ հարցը տեղափոխելով հասարակական քննարկումների ոլորտ և հարաբերությունների կարգավորման պատրվակով առժամանակ կասեցնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը:

14. 2005 թ. ապրիլի 13-ին Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի՝ 1915 թվականի իրադարձությունները ուսումնասիրելու նպատակով պատմաբանների խորհուրդ ստեղծելու ՀՀ նախագահին արված առաջարկը բովանդակության առումով ամենևին էլ նորություն չլինելով,առնվազն լուրջ չէր, քանզի ընդամենը նպատակ էր հետապնդում ցույց տալ աշխարհին, թե Թուրքիան «բարի կամք» է դրսևորում ՀՀ-ի հետ վիճահարույց խնդիրները լուծելու գործում,այդ կերպ փորձելով հարցը

քաղաքական հարթությունից տեղափոխել գիտական հարթակ:

15. ՀՀ երրորդ նախագահ Ս. Սարգսյանն իր նախորդի նման ևս կողմնակից լինելով Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջնահերթությանը և դիտարկելով այն որպես ոչ միայն ՀՀ արտաքին քաղաքականության, այլև աշխարհասփյուռ հայության գերխնդիր, քննարկվող ժամանակաշրջանում հայ-թուրքական հարաբերությունները փակուղուց դուրս բերելու նպատակով հանդես է գալիս կոնկրետ նախաձեռնությամբ, որը հայտնի է «Ֆուտբոլային դիվանագիտություն» անունով: ՀՀ երրորդ նախագահի ինչպես այս նախաձեռնությունը, այնպես էլ Թուրքիայի կողմից ՀՀ-ի հետսահմանը բացելու հետևապված հայտարարությունները իրատեսական չէին, քանզի չէին բխում ստեղծված իրավիճակի ճիշտ վերլուծությունից:

16. Անգամ միջազգային հանրության գործադրած ջանքերի արդյունքում 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում ստորագրված արձանագրությունները ի զորու չեղան ստիպելու Թուրքիային կատարել իր իսկ կողմից ստանձնած պարտավորությունները, քանզի Թուրքիան շարունակում էր նախկինի նման տարբեր ճանապարհներով հակազդել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին և, որ ամենակարևորն է, շարունակում էր Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցում նախապայմանների առաջադրումը:

17. Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի հետ կապված պաշտոնական Անկարայի ժխտողական քաղաքականության ռազմավարության մեջ նկատված որոշակի փոփոխությունները մեծ հաշվով հանգում էին թուրքական իշխանությունների կողմից առաջադրված «համատեղ վշտի» և «արդար հիշողության» թեզերին, որոնք, հիմնված լինելով պատմական փաստերի կեղծարարության վրա, պակաս վտանգավոր չէին, քանզի դրանով կշեռքի նույն նժարին էին դրվում «դահիճ»ու «զոհը»:

18. Ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ աշխարհի տարբեր երկրներում Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի բարձր մակարդակով նշելու հանգամանքը և տարբեր

երկրների կողմից դրա ճանաչումն ու դատապարտումը վկայում է այն մասին, որ թուրքական իշխանությունների գործողությունները ուղղված Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի կասեցմանը, ցանկալի արդյունք չտվեցին:

19. Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի համատեքստում թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած քայլերը և, հատկապես Հայոց ցեղասպանության փաստը ճանաչած ու դատապարտած երկրներից թուրքական դեսպանների հետ կանչելու հանգամանքը իր ազդեցությունն էր թողնում ոչ միայն Թուրքիայի և նշված երկրների հարաբերությունների, այլև հայ-թուրքական շփումների վրա:

20. Քանի որ ՄԱԿ-ի ցեղասպանության կոնվենցիայում հստակ չի նշվում, որ ցեղասպանության ճանաչումը անպայմանորեն ենթադրում է նաև պատմական տարածքների վերադարձ, ուստի նման պարագայում հայրենազրկման հետևանքների վերացման համար մղվելիք պայքարի ամբողջ ծանրությունն,որպես միջազգային իրավունքի լիիրավ սուբյեկտ, ընկնում է պետության ուսերին:

21. Ներկայումս Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին հետամուտ լինելուց զատ, ՀՀ-ի արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունն է նաև Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման խնդիրը, թե՛ քաղաքական և թե՛ իրավական առումով, հանգամանք, որն առաջին անգամ պետական մակարդակով ամրագրվել է Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի համահայկական հռչակագրում:

22. Չնայած այն հանգամանքին, որ աշխարհի տարբեր երկրների կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստը ճանաչող և դատապարտող բանաձևերը աչքի են ընկնում ժամանակագրական, ցեղասպանություն իրագործած սուբյեկտների, աշխարհագրական տերմինների և ցեղասպանության ընթացքում հայ նահատակների թվերի խայտաբղետությամբ, այնուամենայնիվ,դրանով հանդերձ անհրաժեշտ է լուրջ քայլեր ձեռնարկել միջազգային

ատյաններում դրանք օրենքների վերափոխելու ուղղությամբ:

23. Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործում պետք է կարևորել նաև տարբեր երկրների գործադիր իշխանությունների հետ տարվելիք աշխատանքները, քանզի ինչպես վկայում են Ծվեդիայի և ԱՄՆ-ի և այլ երկրների օրինակները, միշտ չէ, որ խորհրդարանականների կողմից ընդունված բանաձևերը դառնում են ուղենիշ գործադիրների համար:

24. Ճիշտ է, ներկայումս երկու տասնյակից ավելի երկրների օրենսդիր մարմինները պաշտոնապես ճանաչել և դատապարտել են Հայոց ցեղասպանությունը, սակայն մինչև վերջ հետամուտ չեն եղել դրանց իրագործմանը գործադիր իշխանությունների մակարդակով,էլ չենք խոսում միջազգային հարթակների մասին:

25. ՀՀ իշխանություններին մեծամասամբ չէր հաջողվում ժամանակին արձագանքել Թուրքիայի ներքին կյանքում հաճախակի տեղի ունեցող փոփոխություններին (խորհրդարանական արտահերթ ընտրություններ) և այլն, որի հետևանքով ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը որպես կանոն հանդես էր գալիս հետապնդողի դերում:

26. ՀՀ յուրաքանչյուր հաջորդ նախագահ որոշակի պահի այս կամ այն չափով սկսում էր գիտակցել, որ իր նախորդի օրոք Թուրքիայի նկատմամբ մշակված արտաքին քաղաքական ռազմավարությունը սպառել է իրեն, դրա հետ միասին այդպես էլ չէր մշակվում զարգացման տարբեր սցենարներ ենթադրող երկարաժամկետ արտաքին քաղաքական ռազմավարություն Թուրքիայի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցում:

27. Լիովին համաձայնվելով վերջին ժամանակներս Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարմանն ուղղված մեզանում առկա առաջարկների հետ, այնուամենայնիվ, ցանկանում ենք նշել, որ քանի դեռ Հայաստանն իր տնտեսական զարգացման մակարդակով չի գտնվում առաջատար դիրքերում, ցանկացած քայլ, ուղղված Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը կամ առավել ևս Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարմանը, մեծ հավանականությամբ

դատապարտված է ձախողման: Խոսքը վերաբերում է նաև հարցը իրավական դաշտ տեղափոխելուն, քանի որ պատմության մեջ բազմաթիվ են այն օրինակները, երբ եվրոպական ամենաժողովրդավար երկրներն անգամ,ելնելով իրենց սեփական շահերից՝ միշտ չէ, որ հետևողական են եղել մեզ հետաքրքրող հարցում: Ուստի ցանկանում ենք նշել, որ աշխարհիս հզորների կենսական շահերի բախման վայր հանդիսացող մեր տարածաշրջանում, փոխանակ հարմարվելու Թուրքիայի կողմից առաջադրվող խաղի կանոններին կամ մեղադրելու մեզ այդ հարցում այս կամ այն սխալի կամ բացթողման համար, ճիշտ կլինի քայլեր ձեռնարկել մեր երկիրը հզորացնելու ուղղությամբ, քանզի միայն այդ դեպքում Թուրքիան ինքը ուղիներ կորոնի Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար: Իսկ դրա համար ներկայումս մեր երկրում ընթացող ժողովրդավարական բարեփոխումների հենքի վրա ստեղծվել են բարենպաստպայմաններ:

28. Թեև մեկը մյուսին հաջորդած ՀՀ իշխանությունները տարբեր, երբեմն նոր մոտեցումներով փորձել են հասնել Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը,այնուամենայնիվ,նրանց ջանքերը այդպես էլ չհանգեցրին դրական արդյունքի, հանգամանք, որը մեծապես պայմանավորված էր նաև Թուրքիայի կողմից ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում հայ ժողովրդի կենսական շահերին անհարիր նախապայմանների առաջադրմամբ:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը Խորհրդային Հայաստանում և Սփյուռքում, «Հայագիտական հանդես», թիվ 3 (41), Եր., 2018, էջ 209-218:
2. Հայոց ցեղասպանության հարցը հայ-թուրքական հարաբերություններում ՀՀ անկախության առաջին տարիներին,

«Հայագիտության հարցեր», հանդես 2 (14), Եր., 2018, էջ 88-95:

3. Տնտեսական գործոնի դերը հայ-թուրքական հարաբերություններում 1991-1997 թթ., «Ակունք» գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 2 (18), Եր., 2018, էջ 33-40:
4. ՀՀ արտաքին քաղաքական նոր մոտեցումները Հայաստան-Թուրքիա միջպետական հարաբերություններում 1998-2002 թթ., «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Եր., 2018, էջ 159-164:
5. From the history of Armenian-Turkish relations, «Բանբեր հայագիտության», Հայագիտական միջազգային հանդես, թիվ 2 (17), Եր., 2018, էջ 50-59:
6. Ցյուրիխյան արձանագրությունները և հայ-թուրքական հարաբերությունները 2008-2010 թթ., «Դպրատուն» գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1 (6), Ստեփանակերտ, 2018, էջ 127-134:
7. Ցյուրիխյան արձանագրությունների չեղարկման գործընթացը, «Գավառի պետական համալսարան» գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 5, Գավառ, 2018, էջ 251-259:

НАДЖАРЯН МЕРИ ТИГРАНОВНА

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССА МЕЖДУНАРОДНОГО ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН НА ПРОБЛЕМУ АРМЯНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В 1991-2016 ГГ.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Армении»

Защита состоится 18-го июня 2019 г., в 14^{00} на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории Национальной академии наук РА (0019, Ереван, проспект Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

В диссертационной работе на основе архивных и других материалов анализируется влияние процесса международного признания Геноцида армян на проблему армяно-турецких отношений в период с 1991 по 2016 гг. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключений и списка использованных источников и литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, обозначены цели и задачи, научная новизна, методологическая основа, прикладное значение, хронологические рамки, источниковедческая основа диссертационной работы и степень изученности проблемы.

В первой главе «Влияние процесса международного признания Геноцида армян и других факторов на установление армяно-турецких отношений в 1991-1998 гг.» в контексте геополитических развитий обсуждаемого периода представлен процесс международного признания Геноцида армян, а также дается критический анализ ответных шагов Турции направленных на предоставление процесса международного признания Геноцида армян. Далее значительное место уделено конкретным шагам руководства Армении, направленные на установление дипломатических отношений между Республикой Армении и Турецкой Республикой. В этом

контексте дан критический анализ отдельных подходов руководителей РА в указанном направлении. После этого особое внимание уделяется разным факторам влияющим на урегулирование армяно-турецких отношений.

Во второй главе «Новые приоритеты внешней политики РА в армяно-турецких отношениях в 1998-2008 гг.» анализируются новые подходы руководства РА, касающиеся в частности международного признания Геноцида армян, как одного из приоритетов внешней политики страны.

Далее рассматривается процесс армяно-турецких отношений в период с 2005 по 2008 гг. Здесь, помимо подробного освещения процесса признания и осуждения Геноцида армян различными государствами и влиятельными международными организациями, особое внимание уделено отдельным изменениям во внешней политике Турции в свете данной проблемы. Далее анализируются двусторонние контакты на уровне общественных структур и проводимой властями Турции политики отрицания Геноцида армян.

В третьей главе «Процесс международного признания Геноцида армян и новая попытка урегулирования армяно-турецких отношений в 2009-2016 гг.» освещены незначительные подвижки в армяно-турецких отношениях, обусловленные подписанием Цюрихских протоколов, а также процесс международного признания Геноцида армян в свете 100-летия этого преступления.

Кроме того детально проанализированы позиции различных общественно-политических организаций обеих стран по поводу этих протоколов. Далее подчеркивается несостоятельность внешнеполитической доктрины Турции «ноль проблем с соседями».

В заключениях диссертационной работы представлены соответствующие выводы.

NAJARYAN MARY TIGRAN

THE INFLUENCE OF THE PROCESS OF INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE ON THE PROBLEM OF ARMENIA-TURKEY RELATIONS BETWEEN 1991 AND 2016

Dissertation for the degree of Candidate of History on the specialization of "History of Armenia" 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on June 18, 2019, 14^{00} at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SCC RA at the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Avenue 24/4).

SUMMARY

The present dissertation scrutinizes the influence of the process of international recognition of the Armenian Genocide on the problem of Armenia-Turkey relations within the period of 1991-2016. The Dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion, and bibliography. The introduction focuses on the topicality of the paper, the aim and objectives of the research, the scientific novelty, the methodological basis, the practical significance, the chronological framework, the source background and the degree of the problem under study.

Chapter One, "The Influence of the Process of International Recognition of the Armenian Genocide and Other Factors on the Establishment of Armenia-Turkey Relations between 1991 and 1998", introduces the process of the recognition of the Armenian Genocide within the context of geopolitical developments of the period under consideration, and provides a critical analysis of the steps taken by the Turkish authorities aimed at possible prevention of the resolutions and decisions condemning the Armenian Genocide in different

countries. Due attention is also paid to the analysis of the approaches and specific steps taken by the Armenian authorities to establish diplomatic relations between the two countries. In this context, the chapter provides a critical analysis of the efforts of the state and political figures of RA. In addition, special attention is paid to the various factors influencing the regulation of Armenia-Turkey relations.

Chapter Two, "The New Foreign Policy Priorities of RA in Armenia-Turkey Relations between 1998 and 2008", presents the new approaches of the RA authorities as for the international recognition of the Armenian Genocide as an imperative of Armenia's foreign policy. In this context, considerable attention is also paid to the 2005-2008 Armenia-Turkey relations. Along with the comprehensive coverage of initiatives aimed at the recognition and condemnation of the Armenian Genocide in different countries, the changes in Turkey's foreign affairs policy are presented in the light of the aforementioned problem. In addition, particular attention is paid to the analysis of the bilateral contacts at the level of social structure, as well as the Turkish authorities' policy of the Armenian Genocide denial.

Chapter Three, "The Process of International Recognition of the Armenian Genocide and the New Attempt in the Regulation of Armenia-Turkey Relations between 2009 and 2016", highlights the Armenian-Turkish rapprochement in the context of the well-known Zurich protocols, as well as the process of international recognition of the Armenian Genocide on its 100th anniversary. The attitudes of various socio-political organizations of both countries towards the aforementioned protocols have been thoroughly analyzed. The bankruptcy of the foreign policy course of Turkish "zero problem with neighbors" is also pointed out.

The conclusion summarizes the main findings of the research.